

NAGRADA
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
PRIGODOM
PRAZNIKA RADA 1973.GODINE

O IDENTIFIKACIJI I SISTEMATIZACIJI ANTIČKE ARHITEKTURE

U sklopu arheološke problematike, arhitektura nesumnjivo zauzima jedno od najdominantnijih mjesta. Iako je ona u velikoj mjeri devastirana, ipak su nam se sačuvali mnogi spomenici arhitekture, dok s druge strane brojne arhitektonske ostatke dobivamo arheološkim istraživanjima. Premda naoko izgleda da je arhitektura jednoznačno određena, ona se zapravo sastoji od raznih elemenata. Također i zbog različitog stupnja očuvanosti, različitih vrsta arhitekture s različitom namjenom i zbog nekih drugih elemenata, arhitektonska problematika je u stvari vrlo šarolika i raznovrsna. Ona je uvjetovana mnogobrojnim faktorima, raznolika je u svojoj pojavnosti, te bi se na prvi pogled moglo reći kako je svaka arhitektonska situacija slučaj za sebe, i mogli bismo je promatrati neovisno i nepovezano s drugim sličnim ili različitim situacijama. Medjutim, kad se ova problematika analizira, tj. bolje raščlani, promatrana s raznih aspekata, pojavljuju se određene zajedničke determinante, prisutne u svojim detaljima ili u cijelosti u svakoj arhitektonskoj situaciji, poput nekih zajedničkih faktora. Izdvajanjem tih zajedničkih faktora možemo postići to da cjelovitije i detaljnije sagledamo određenu problematiku i da je lakše postavimo u kulturno-historijski kontekst. Cilj je ove radnje da upravo to ilustrira.

Od najstarijih vremena svoje afirmacije pa do danas čovjek se služi na različite načine definiranim prostorom kao okvirom za većinu manifestacija svoje životne aktivnosti.

Razvoj arhitekture prošao je kroz goleme periode. Arhitektura se razvijala skupa s ljudskim društvom, što je sasvim i logično, jer je i ona jedna od emanacija ljudske aktivnosti. Prolazeći kroz različite stadije razvoja ljudskog društva, ona se formirala tako da je svojim karakteristikama odražavala bitne karakteristike određenog društva. Kroz promjene u arhitektonskom formiranju i arhitektonskim situacijama možemo izvrsno pratiti i promjene u ljudskom društvu od najranijih početaka. Počevši od onih davnih vremena kada je čovjek sagradio sebi prvo obitavalište, tj. od onda kada je sam kreirao svoje sklonište za koje mu je do tada služio samo prirodni zaklon, pa preko prvih neolitskih već formiranih naselja s određenim rasterom ulica, odnosno urbaniz-

mom u kojem već jedan objekt dobiva posebno, istaknuto mjesto a time i značenje (poput nedavno otkrivenog Lepenskog vira), do raznih arhitektonsko-urbanističkih struktura antičkih civilizacija i nadalje do danas, kroz čitav taj razvoj i u njegovim pojedinim detaljima, ogleda se slika društvenih odnosa, težnja čovjeka da postigne određene ciljeve, da stvori adekvatan ambijent za svoje aktivnosti.

U toj arhitektonskoj šarolikosti možemo naći, kako smo malo prije rekli, određene zajedničke determinante.

Pokušat ćemo ovdje dati jednu shemu metodološkog pristupa arhitekturi. Kako su i osnovne karakteristike zajedničke svim arhitektonskim slučajevima, tako im je i ova shema zajednička. Medjutim, da bi ta shema bila što preciznija i što konkretnija, mi smo je izradili za jednu određenu arhitekturu i to za rimsku sakralnu arhitekturu, i da bi bila još konkretnija, za rimsku sakralnu arhitekturu na istočnom Jadranu.

Zapravo ova je shema i proizašla iz obrade rimske sakralne arhitekture na istočnom Jadranu. To je bila njena polazna, iako, čini nam se, ne i determinantna točka. Ta nam je arhitektura uostalom zgodno i poslužila da teoretski postavimo ovu shemu.

Zbog historijskih uvjeta svoga razvoja Rimljani su se pretežno orijentirali prema utilitarnim djelatnostima. Od drugih su naroda poprimali razne elemente umjetnosti i kulture. Njihova arhitektura pruža nam, medjutim, nove koncepcije zasnovane na funkcionalnom razvoju prostora i smjeloj konstrukciji.

U početnom stadiju razvitka rimska umjetnost preuzima od pobijedjenih ali kulturno superiornijih Etruščana oblike izgradnje kuća i hramova kao i mnogih konstrukcija. To je vrijeme razvoja starorimske kuće s atrijem kao glavnim prostorom. Istovremeno se stabilizira i tlocrtna shema rimskog hrama, koji prema etruskom uzoru ima duboko predvorje i manju celu.

Od svog početka do kraja rimska je arhitektura bila umijeće prostornog oblikovanja povezano s nekom ritualnošću (1). Sasvim su sigurno prvi rimski arhitekti bili svećenički glavari (2).

Rimljaninu u njegovu religioznom životu, hram nije bio na prvom mjestu. Njegova je kuća bila ta gdje je on prvenstveno održavao kult i štovao svoje bogove. Svaka od njegovih akcija i svaki njegov dan jedan je ritus (3). Upravo su obiteljski bogovi, dobroćudni i veseli, bili ti koji su kršćanstvu pružili efikasniji otpor od kapitolijske trijade (4).

Medjutim naš je predmet ovdje sakralna arhitektura, tj. hramovi, dakle onaj arhitektonski prostor u kojem se odvijao službeni kult.

Kad govorimo danas o toj arhitekturi na istočnom Jadranu, obično nam se odmah nameću monumentalni spomenici: hramovi u Splitu i Puli. Medjutim i kad ne bismo znali za ostale spomenike, doduše ne tako sačuvane, koji na tom prostoru egzistiraju, logičkim razmišljanjem došli bismo neminovno do zaključka da je tu morao postojati veći broj tih spomenika, s obzirom na veličinu tog prostora i njegovo društveno-političko značenje.

Ova arhitektonska problematika, dakle u X Regio Augustea i provinciji Dalmaciji, u biti je slična problematici u ostalim dijelovima Rimskog carstva. Dok tu s jedne strane imamo snažne gradske centre s monumentalnim kulturnim gradjevinama, kao što su npr. Aquileia, Pola, Aenona, Salona, s druge strane - a naročito je to karakteristično u današnjoj Bosni i Hercegovini - imamo objekte podizane po principima rimske arhitekture, ali skromnih razmjera i pretenzija, dok velikim hramovima nema ni traga. Izuzetak čine neki ostaci skromnih svetišta (5).

Obradjujući dakle tu arhitekturu susreli smo se s metodološkim problemom pristupa toj gradji, koja je često samo jednim elementom determinirana, te smo stoga izradili teoretsku shemu, u koju se, sa svojim pojedinim determinirajućim elementima, može uklopiti ta arhitektura, kao i, vjerujemo, ona koja bi se ubuduće otkrila, a pri tome ta shema, uz određene supstitucije, može važiti i za arhitekturu uopće.

Kad govorimo o jednoj arhitekturi, ona je smještena na jednom određenom teritoriju. On može biti determiniran geografski, i to u smislu određivanja s obzirom na stranu svijeta u odnosu na neku točku, koja se uzima kao polazište, ili u smislu smještaja u jednoj geografskoj regiji. Medjutim teritorij može biti determiniran i geografsko-politički, dakle možemo govoriti o arhitekturi u nekoj provinciji ili njenom administrativnom dijelu.

Ta arhitektura ima karakteristike i opće i lokalne. Njene opće karakteristike određuju one kvalitete koje su prisutne generalno bilo u kojem dijelu carstva, to je zapravo kanon, ono što nazivamo rimskom arhitekturom par excellence, ono što nalazimo kod Vitruvija (6). Lokalne karakteristike, medjutim, određuje autohtona tradicija i ingenioznost graditelja. U provincijalnim sredinama često je uočljiva težnja za oponašanjem i praktičnom primjenom (7).

S našeg aspekta mogli bismo govoriti o realno i potencijalno postojećoj arhitekturi. Realno postojeća može biti s obzirom na njeno današnje postojanje kao sačuvane ili arheološkom kampanjom otkrivene arhitekture. Realno postojeća može biti i s obzirom na natpise koji izričito govore o njenu postojanju, ili isto tako s obzirom na literarne izvore koji su pouzdani, bilo da su suvremeni toj arhitekturi ili su kasniji od nje. I epigrafski i literarni izvori mogu nam locirati određenu arhitekturu, a mogu nam i njenu lo-

kaciju ostaviti nedefiniranom (8). Potencijalno postojeća arhitektura može biti s obzirom na indikacije koje daju epigrafski i literarni izvori, a nisu sasvim sigurne.

Cilj nam je analize svake arhitekture njeno postavljanje u određen kulturno-historijski kontekst. Da bismo u tome uspjeli, smatramo, potrebno je izvršiti njenu identifikaciju i sistematizaciju.

Identifikaciju određene arhitekture možemo izvršiti na temelju uočavanja njene namjene, a ono može biti evidentno, komparativno ili hipotetičko.

Uočavanje je evidentno onda kada na temelju raznih elemenata nedvojbeno znamo o čemu se radi. Evidentno uočavanje namjene može biti putem samih arhitektonskih oblika, putem skulpturalnih elemenata, epigrafskih elemenata, te literarnih izvora, suvremenih ili kasnijih. Ponekad se javlja samo jedan od tih elemenata a ponekad oni dolaze kombinirano (9).

Komparativno uočavanje namjene jest onda kada nemamo dovoljno elemenata da je sa sigurnošću možemo prosuditi, ili nam ti elementi nisu sasvim pouzdani, pa onda našu arhitekturu identificiramo putem sličnosti, analogija s nekom drugom arhitektonskom situacijom.

Hipotetičko uočavanje namjene može biti onda kada nemamo dovoljno elemenata za evidentno uočavanje, niti imamo mogućnosti za komparativno uočavanje, te se onda ravnamo prema određenim indicijama.

Rimsku sakralnu arhitekturu možemo sistematizirati po raznim kriterijima i to s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost, odnosno situiranost, s obzirom na stil i vrijeme gradnje, po dedikaciji i po sačuvanosti.

Ukoliko ovdje "dedikaciju" zamijenimo s "namjenom", onda imamo shemu za arhitekturu općenito.

Što se tiče teritorijalne rasprostranjenosti, govorili smo o njoj već prije u smislu geografskih i političkih kriterija. Ovdje bismo htjeli nešto reći o teritorijalnoj situiranosti. Pod tim podrazumijevamo smještaj određene arhitekture u odnosu na naseobinske elemente. Po tom kriteriju arhitektura može biti urbana i ruralna. Što se tiče arhitekture u nekom urbanom centru, ona može biti u položaju od primarnog ili sekundarnog značenja po važnosti smještaja u odnosu na samu urbanu strukturu. Međutim, ona može doći sekundarno u sekundarni položaj po važnosti, npr. zbog pomicanja centra grada (10).

Kad govorimo o stilu, on se neizbježno povezuje s vremenom gradnje. Do toga dolazimo analizom arhitektonskih oblika i gradnje-

vinskih karakteristika te dekorativnih elemenata (11). Ovdje su vrlo važni i epigrafski elementi.

Dedikacija može biti izvršena jednome ili više božanstava. Možemo je identificirati po epigrafskim, skulpturalnim i literarnim elementima, ili po samim arhitektonskim elementima ukoliko su tipični i analogni nekoj drugoj arhitekturi kojoj je utvrđena dedikacija, ili njenoj arhitektonsko-urbanističkoj situaciji (12). Također možemo utvrditi i tko je dedikant.

S obzirom na sačuvanost, imamo arhitekturu koja je u potpunosti ili gotovo u potpunosti sačuvana, onu koja je u ostacima ili ruševinama, te onu koja je otkopana kao rezultat arheoloških istraživanja. Nesačuvane spomenike možemo podijeliti na registrirane, bilo epigrafski bilo literarno, te na one koji nam nisu registrirani. Ovdje je uključeno i pitanje kontinuiteta namjene određene arhitekture, tj. da li ona, ukoliko je u potpunosti sačuvana, i dalje služi onome čemu je namijenjena.

Ovako obrazloženu shemu identifikacije i sistematizacije arhitekture ilustrirat ćemo sada nekim primjerima. Medjutim prije toga navest ćemo neke Vitruvijeve misli, radi potpunijeg sagledavanja ove problematike.

Govoreći o arhitekturi i o obrazovanju arhitekata Vitruvije između ostalog kaže: ea (sc. architecti scientia) nascitur ex fabrica et ratiocinatione. Fabrica est continuata ac trita usus meditatio, quae manibus perficitur e materia cuiuscumque generis opus est ad propositum deformationis. Ratiocinatio autem est, quae res fabricatas sollertiae ac rationis pro portione demonstrare atque explicare potest (13). U prijevodu: Arhitektura se sastoji od prakse i teorije. Praksa je sposobnost stečena trajnom vježbom. Njom se prema priloženom nacrtu, gradi djelo rukama od ma kakve gradje. Teorija je onaj dio koji zakone izradjene djela umije na osnovu zakona proporcije dokazati i rastumačiti (14).

Sada bismo samo u prijevodu (15) dali Vitruvijevu sistematizaciju osnova arhitekture: Arhitektura se sastoji iz reda, koji se grčki zove $\tau\acute{\alpha}\xi\iota\varsigma$, rasporeda koji Grci zovu $\delta\iota\acute{\alpha}\delta\epsilon\sigma\iota\upsilon$, euritmije, simetrije, primjerna oblika i ekonomije (grčki $\alpha\iota\kappa\nu\nu\nu\omicron\mu\iota\alpha$).

Red je pravilno slaganje dijelova zgrade napose i poredjenje razmjernih odnosa cjeline s obzirom na simetriju. On se sastoji iz odnosa po kvantitetu, koji se grčki zove $\pi\omicron\sigma\acute{\omicron}\tau\eta\varsigma$. Taj se odnos dobija na osnovu mjerenja dijelova same zgrade i prijatna djelovanja cijele gradjevine u skladu s pojedinim dijelovima sastavnih elemenata.

Raspored je zgodno postavljanje predmeta i prijatno djelovanje gradjevine s obzirom na kompoziciju po kvalitetu...

Euritmija je prijatan oblik i lijep izgled s obzirom na sastav pojedinih dijelova. To se postigne tako da dijelovi gradjevi-

ne budu razmjerno visoki prema širini, široki prema dužini i uopšte da sve ima svoju simetriju.

Isto tako, simetrija je sklad među dijelovima same zgrade, zatim podudaranje posebnih dijelova s oblikom cijele figure na osnovu jednoga odredjenog dijela.... Na prvom mjestu to se odredjuje na hramovima ili po debljini stupova, po triglifima ili i po embatu...

Primjeran oblik je besprijekoran izgled zgrade, složene od dijelova koji su pravilno odabrani. To se postiže položajem, koji se grčki zove *θεωαρίσμων*, ili po običaju ili od prirode. Položajem se postiže, kad se hramovi Jupiteru Gromovniku, Nebu, Suncu i Mjesecu grade na otvorenu mjestu i bez krova. Jer na otvorenu i osvijetljenu prostoru tako vidimo prisutne likove tih bogova i njihovo djelovanje. Minervi, Martu i Herkulu gradićemo dorske hramove. Tim, naime, bogovima, zbog njihove junačke vrline, treba graditi neraskošne hramove. Za Veneru, Floru, Prozerpinu, Fonta i Nimfe nesumnjivo će dobra svojstva imati hram u korintskom stilu, jer će izgledati da hramovi tim bogovima, zbog njihove nježne prirode, gradjeni vitkije i u cvijeću, ukrašeni lišćem i zavojima, uvećavaju njihovu ljepotu. Ako Junoni, Dijani, Ocu Liberu i ostalim sličnim bogovima treba graditi jonske hramove, to će biti dobar srednji oblik, jer se ustaljeno svojstvo tih hramova ipak razlikuje od dorskoga ozbiljnog i od korintskog nježnog stila...

Ekonomija je dobro iskorišćavanje gradjevnog materijala i prostora, zatim razumna i umjerena štednja u troškovima za zgrade... Dalji će posao ekonomije biti u tom, kad se gradjevine različno grade, npr. za potrebu domaćina, ili prema ekonomskom stanju, ili prema ugledu javne službe. Jer nesumnjivo drukčije treba graditi gradske kuće, drukčije one gdje se spremaju plodovi sa seoskih posjeda, drukčije za novčare, a drukčije za imućne i raskošne ljude. Onima koji imaju vlast i upravljaju državom gradit će se prema njihovoj potrebi. Jednom riječju, ekonomiju zgrada treba udešavati prema svim licima (16).

Nakon što smo iznijeli osnove arhitekture po Vitruviju, sada ćemo se vratiti opet na našu shemu, te ćemo je aplicirati na neke primjere s istočnog Jadrana. Ovdje, jasno, nećemo obraditi sustavno čitav taj kompleks istočnog Jadrana, jer nam to nije cilj, već ćemo prikazati samo neke karakteristične primjere, tj. posebno interesantne za identifikaciju i sistematizaciju. Tih nekoliko primjera poredat ćemo po količini elemenata danih za njihovo identificiranje.

Najprije bismo spomenuli slučaj kad imamo samo neke skulpturalne elemente. Takav slučaj spominje L. Bertacchi (17) koja kaže da u muzeju u Aquileji postoje metope, koje izgleda da se odnose na hram Kibeles.

Kao slijedeći spomenuli bismo slučaj kad imamo samo jedan epigrafski fragment. U prvoj od malih dvorana jugoistočnih supstrukcija Dioklecijanove palače u Splitu nadjen je ulomak natpisa: IM] P. CAESAR. A [VGVSTVS

TI. CAESAR. A [VGVSTI. F

Prema mišljenju D.Rendić-Miočevića, koje navodi C.Fisković u svom Prilogu proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu (18), ulomak najvjerojatnije potječe od kakva hrama, podignuta u Saloni od Augusta i posinka mu Tiberija, u spomen pobjede nad Dalmatima i drugim Ilirima, u velikom ratu protiv Batona. Natpis je oštećen, te ne znamo kojem je božanstvu hram bio posvećen. Slova natpisa pripadaju lijepoj, pravilno klesanoj kapitali ranog prvog stoljeća, koja je karakteristična za period careva Julijeve kuće. Na gornjoj strani ulomka vide se još rupe i žljebovi za olovo i željezo, kojim je on nekada bio pričvršćen o hram, kojemu je ukrašavao pročelje.

Imamo slučajeve kad postoji veliki broj natpisa posvećenih nekom božanstvu (čak su i strogo lokalizirani), a nije pronadjen njegov hram. Tako u Aquileji, u centru antičkog grada, sjeverno od sadašnje Cassa di Risparmio, nadjen je nevjerojatno velik broj natpisa posvećenih Belenu. Vjerojatno je tu morao i postojati taj važni hram (19).

U Vegiumu, malo izvan grada, nalaze se ostaci velike gradjevine, koja bi, sudeći po fragmentima monumentalne statue, mogla biti Jupiterov hram (20). Ovdje hipotetički uočavamo namjenu ove gradjevine na temelju skulpturalnih fragmenata.

Na liburnskom naselju Clambetae evidentno uočavamo namjenu gradjevine putem arhitektonskih oblika i skulpturalnih elemenata. Ostaci stilobata pokazuju da je podijum bio viši od 1 m. Bio je širok 6,65 m. Imao je pronaos 3,5 m dubok, a celu 6,6 m. Četiri stupa činila su fasadu na istočnoj strani, gdje su takodjer opaženi i tragovi stepenica. Skulpturalni fragmenti pokazuju da je hram bio posvećen Jupiteru (21).

U Parentiumu identificiramo hram na temelju samih arhitektonskih oblika. Dedicaciju i dedikanta doznajemo posredno, putem epigrafskih elemenata. Od velikog hrama otkriveni su temelji perimetralnih i poprečnih zidova s ostacima stilobata. Utvrđen je cijeli perimetar podnožja jednog malog hrama, Ostaci ante i stupova na istočnom dijelu podnožja pripadaju pronaosu. Zapadno od pronaosa bila je cela. Hram je dug 18,90, a širok 9,50 m. Medjutim, osim opisanih ostataka zidova u muzeju se čuvaju i dva kapitela toga hrama i tri mala ulomka arhitrava. Na području između velikog i malog hrama nadjeni su ostaci jedne reprezentativne zgrade, koja bi, s obzirom na svoj izoliran položaj sa zapadne strane foruma i visoko podnožje s obojenom žbukom, mogla biti hram koji je tu postojao prije gradnje velikog i malog hrama. Pre-

ma florisu to bi bio rimski hram starijeg tipa koji je deriviran od etruščanskog: široka prostora, s otvorenim trijemom i tri cele. Ako povežemo ostatke ovih hramova s posvetnom arom Tita Abudia Vera, postaje nam jasniji sadržaj te are: Neptuno deisqu(ae) Aug(ustis) T.Abudius Verus post subperfec(turam) classis raven(natis) templo restituto molibus extruct(is) domo exulta in area d(ecreta) d (curionum) concessa sibi dicavit. Titova restauracija odnosi se samo na čuvanje kultne posvete starog hrama. On je sagradio potpuno nov i mnogo veći. Istovremeno, ili neposredno poslije, podigao je mali hram posvetivši ga Neptunu i Augustovim bogovima (22).

U Puli (Pola) imamo u cijelosti sačuvan zapadni forumski hram. Ne bismo se sada zadržavali na njegovoj deskripciji, već bismo upozorili samo na jedan element: evidentna dedikacija in situ. Ukrasni pojas friza prekinut je na čeonj fasadi u toliku razmaku, koliko je prostora bilo potrebno za posvetni natpis, koji nije bio uklesan u glatku plohu friza, već su u bronci izlivena slova, pričvršćena metalnim nosačima na friz, ostavila svoje tragove i mogućnost čitanja natpisa: ROMAE ET AUGUSTO CAESARI DIVI F PATRI PATRIAE. Ovim nam natpisom nisu sačuvana samo imena božanstava kojima je hram bio posvećen, već nam je određeno i vrijeme njegove izgradnje. Budući da se u natpisu spominje počasni naziv Augusta pater patriae koji mu je bio dodijeljen god.2. pr. n.e., moramo izgradnju ovog forumskog hrama staviti u vremenski razmak između te godine i 14. god. n.e., kada je August umro (23).

Na kraju, zadržat ćemo se opširnije na dva spomenika kod kojih imamo sve bitne elemente naše sheme identifikacije i sistematizacije. Jedan je danas u ruševinama, a drugi je gotovo u cijelosti sačuvan. Prvi je hram u Ninu, a drugi hram u Dioklecijanovoj palači u Splitu.

Forum stare Aenone, a još više sama gradska dominantna, gdje se nalazio hram, ima periferan položaj. Ta pojava se susreće i u drugim gradovima Liburnije. Vjerojatno se i u tome očituju retencije iz predrimskih vremena, jer su ta javna mjesta bila vezana uz važne kultne i upravno-ekonomske funkcije u doba samostalnosti, kad je Aenona bila središte autohtone općinske zajednice, pa su tu ulogu sačuvala i u antiči (24).

M.Suić, raspravljajući o skupini monumentalnih kipova rimskih careva, koji su još u 18. stoljeću bili otkopani u Medovića vrtu, iznio je mišljenje da su se oni, kao objekti oficijelnog kulta, nalazili u samome hramu stare Aenone i da su, bilo njegovim posvećenjem u svrhe kršćanskog kulta (što je manje vjerojatno), bilo napuštanjem hrama kao kultnog mjesta u 4. stoljeću, s poštovanjem bili sklonjeni i pohranjeni. To su statue Augusta, Tiberija, Julija Cezara, a atribucija četvrte je nemoguća. One predstavljaju naj-

vredniju skupinu monumentalne rimske skulpture iz najboljeg perioda rimske umjetnosti (25).

Danas je od hrama u Aenoni ostala sačuvana samo temeljna masa zida, posebno trijema i cela, te nekoliko blokova koji su pripadali trabeaciji. Č. Iveković izvršio je rekonstrukciju hrama, koja je prilično pouzdana jer su sačuvani svi bitni elementi za to: niveleta podija hrama, raspored cela i njihove dimenzije, razmak interkolumnija, ulomci baze i kolona, ulomci arhitrava i friza te ulomci vijenca i timpanona. Hram je bio dug 45, a širok 21,5 m, te je bio daleko najveći od svih koji su do sada otkriveni u našoj zemlji. Visok podij i prostran trijem pred celama vrlo su karakteristični za 1. st. n. e. Hram je prvotno bio zamišljen i gradjen kao Kapitolinski hram sa tri cele. Tokom svoje gradnje on je dobio funkciju Augusteuma, tj. mjesta gdje se obavljao službeni carski kult. U bočnim celama u uzdužnim zidovima nalaze se sa svake strane po tri niše u kojima su bile smještene statue rimskih imperatora. Stoga je sasvim nepouzdana atribucija božici Dijani. Hram je bio završen za prvih godina Vespazijanove vladavine kako se može razabrati iz jednog fragmenta natpisa koji spominje ime toga cara na pročelju hrama. Osim toga na takvo datiranje upućuju i stilske karakteristike gradjevina (26).

Identifikacija hrama u Dioklecijanovoj palači u Splitu bila je dugo vremena kontroverzna. Slučaj su komplicirala i dva mala hrama koja su nedavno otkrivena. Neki su hram identificirali kao Dioklecijanov mauzolej, a stvarni mauzolej kao hram. Ovdje ćemo radi ilustracije prikazati ta razna mišljenja, tj. pokušaje identificiranja tih gradjevina.

Tradicija u Splitu kroz vijekove zna za više hramova u palači.

Kroničar Toma Arhidjakon u 13. st. u svojoj *Historia Salonitana* (27) kaže da su u palači bila tri hrama: *in quo (sc. palatio) templa facta sunt ydolorum, Jouis, Asclepii, Martis, sicut apparet in hodiernum diem.*

Kancelir splitskog municipija Antonio Proculiano 1567. god. u *Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo degnissimo Rettor et alla magnifica Comunità di Spalato* (28), spominje četiri hrama: *l'uno della dea Cibebe dalla parte Meridionale, l'altro di Venere da Settentriono, terzo di Giove, per noi dapoì alla sempre Vergine et gloriosa del vero et uno Dio madre et a San Donnio nostro protettore sacrato da Oriente, e questo di Giano dalla parte Occidentale, Capella di San Giovanni detto et fatto dipoi, il primo al secondo, il terzo al quarto oppositi ... perchè il primo in figura spherica et circolare, il secondo angulare hessagona, il terzo ottangolare, il quarto quadrato erano fabricati.*

Francuz Spon i Englez Wheler u svom putopisu *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* 1678. god., govoreći

o splitskoj katedrali pišu (29): On y montait par un autre temple quarré long, qui donnait aussi l'entrée à un autre temple rond au fond, et en avait un autre petit à main droite qu'on appelle maintenant S. Jean Baptiste. (Oni su dakle zamišljali da su Peristil i Vestibul bili hramovi.)

U 10. st. Konstantin Porfirogenet u svom djelu De administrando imperio (30) spominje katedralu kao nekadašnji Dioklecijanov mauzolej: καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δόμνου, ἐν ᾧ κατάρκειται ὁ αὐτὸς ἅγιος Δόμνος, ὅπερ ἦν κοιτῶν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ.

Adam Parižanin u 11. st. prvi naziva katedralu templum olim Joui dicatum (31). I Toma Arhidjakon naziva je templum Iovis: Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere, statim aggredi cepit opus laudabile et templum Jouis, quod in ipso augustali edificis excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens (32).

Putopisac Ciriacus Anconitanus 1436. god. u Epigrammata reperta per Illyricum (33) piše: in medio conspicitur nobile Iovis templum, quod nomine Beati Doimi Pontificis hodie. Marko Marulić (34) i Prokulijan (35) misle isto tako.

Neki pisci u 15. st. nazvali su katedralu fanum Cybelis zbog sfinge koja je pred njom. U 19. st. neki su je, krivo protumačivši figure u frizu u njenoj unutrašnjosti, nazvali templum Dianae.

Današnju krstionicu prvi je nazvao Eskulapovim hramom Toma Arhidjakon. Za njim su se povelili i drugi.

Ova mišljenja koja smo odabrali uglavnom su iz najstarije literature (36). Vidimo kako pri identificiranju arhitekture moramo vrlo kritički prilaziti literarnim izvorima.

Sada ćemo dati samo neke elemente deskripcije sakralnog prostora o kojem je gore bilo riječi, zapadno od Peristila. Tu je ogradni zid, analogno istočnom dijelu Peristila, zatvarao nešto veći prostor, jer su u njemu bila smještena tri hrama. Najvažniji od njih, koji je odlično sačuvan, jest heksastilos in antis, posvećen Jupiteru. Na portalu dvije velike savijene konzole nose nadvratnik, ukrašen nizom figuralnih konzolica s likovima giganata, krilatih Viktorija, simbolima i glavama Jupitera i Herkula, kojima su dva cara tetrarha Dioklecijan i Maksimijan iskazivali naročito štovanje. Na istaknutu mjestu prikazan je lik Sunca, s kojim se Dioklecijan osjećao posebno povezan. Ovaj je hram u ranom srednjem vijeku pretvoren u baptisterij što je ostao do danas.

J. i T. Marasović u svojoj monografiji o Dioklecijanovoj palači (37) spominju odlomak iz Prokulijana koji smo gore citirali, i kažu kako se njemu nije do sada pridavala dovoljna pažnja,

jer se unaprijed smatralo da je Prokulijan neke druge poznate gradjevine identificirao kao svoj južni i sjeverni hram. Međutim, tek su nedavna istraživanja pokazala da je Prokulijan vrlo točno opisao stanje, po svoj prilici na temelju jednog ranijeg predloška, jer sam nije mogao vidjeti ove hramove, koji su već tada bili djelomično porušeni a djelomično skriveni u srednjovjekovnim zgradama. Obje gradjevine, otkrivene iskopavanjem, imaju temelje okrugle osnove. Južnoj je ostao sačuvan velik dio podnice i kripta, a nadjeni su i dijelovi baza stupa, vijenca i kasetiranog stropa. Po tim ostacima može se zamisliti izvorni izgled gradjevine: kružni hram sa naokolo postavljenim stupovima, te s bogatom plastičnom dekoracijom.

Vjerujemo da su ovi primjeri koje smo iznijeli pokazali svu složenost problematike identificiranja i - na temelju analizom dobivenih elemenata - sistematiziranja arhitekture na jednom području.

Emilio Marin

Bilješke

1. Cf. F. E. Brown, *Roman Architecture*, London 1968, str. 9. i d.
2. Cf. Brown, op.cit. str. 10.
3. Cf. Fustel de Coulanges, *La cité antique*, Paris 1868, str. 154. "Il y a dans Rome, plus de dieux, que de citoyens."
4. Cf. A. Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris 1968., str. 398.
5. Cf. E. Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja 3. vijeka n.e. u Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966., str. 243. i d.
6. Vitruvius, *De Architectura Libri Decem*
7. U današnjoj Bosni i Hercegovini domaći graditelji rijetko su znali nešto više od rutinske imitacije i najobičnije tehnike rada. Cf. Pašalić, op.cit. str. 243.
8. Ovdje dolazi naoko do paradoksa: okarakterizirali smo kao realno postojeću onu arhitekturu koja zapravo danas ne postoji. Međutim ako imamo sigurne bilo epigrafske bilo literarne potvrde, onda je ta arhitektura realno postojala.
9. Ovdje opet može doći do paradoksa. Naime u slučaju da npr. imamo samo epigrafski element, a govorimo o identifikaciji određene arhitekture, a te arhitekture zapravo danas nema. Međutim ovaj paradoks nestaje ako stvar shvatimo u smislu realno postojeće arhitekture čije smo obrazloženje dali gore i u smislu bilješke br. 9.

10. Ovaj problem ilustrira situacija u Saloni. Dolaskom i jačanjem kršćanstva koje svoj kulturni kompleks razvija izvan najstarijeg centra grada, gdje je bio poganski vjerski centar, pomiče se u stvari u tom smislu i sam gradski centar. I time poganski vjerski centar dolazi u sekundaran položaj po važnosti, ukoliko je i dalje kroz neko vrijeme egzistirao, tj. nije bio uništen. Lj. Karaman (O počecima ranosrednjovjekovnog Splita do godine 800., Hoffillerov zbornik, str. 421/422) i E. Dyggve (History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, l. passim) pretpostavljali su da su poganski spomenici temeljito uništeni. U najnovije vrijeme N. Cambi (Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, Vj. za arheol. i hist. dalmat. LXV-LXVII, 1963-1965., str. 68) smatra da to uništenje nije bilo tako temeljito.
11. O stilskim, odnosno vremenskim karakteristikama rimske arhitekture postoji brojna literatura. Najglobalnija je podjela rimske arhitekture na arhitekturu kraljevskog doba, doba republike i carsku. Brown (op. cit.) je ovako razvrstao rimsku arhitekturu: 1. početna faza (800-600), 2. stari Rim (600-200), 3. helenistički Rim (200-50), 4. rano carstvo (50.pr.n.e. - 50. n.e.), 5. vrhunac carstva (50-250) i 6. kasno carstvo (250-550).
12. npr. u slučaju Kapitolija.
13. Vitruvius, op. cit., Lipsiae MCMXII, I, I, I
14. M. Lopac, Sarajevo 1951
15. M. Lopac
16. Vitruvius, op. cit. I, II
17. Topografia di Aquileia - Aquileia e l'alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche I, Udine 1972., str. 52.
18. Rad JAZU 279 pod bilješkom 98
19. L. Bertacchi, op. cit. str. 53
20. J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, str. 374
21. J. J. Wilkes, l. c.
22. A. Šonje, Colonia Iulia Parentium, Poreč - ostaci antičke arhitekture, Arheološki pregled 5, Beograd 1963, str. 98 i d.
23. Š. Mlakar, Antička Pula, Pula 1958, str. 34.
24. M. Suić, Nin u antici u Nin - problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, str. 46.
25. Cf. M. Suić, op. cit. str. 46-48
26. M. Suić, op. cit. str. 48-49
27. IV pogl. str. 11

28. izdano u Veneciji, a pretiskala je JAZU u Commissiones et relationes Venetae sv. III, str. 197-238
29. str. 98
30. cap. 29
31. Cf. Farlati, Illyricum Sacrum I sv. str. 406 i 419
32. Thomae Archid. Hist. Salonit. cap. XI, str. 34, Ed. Rački
33. str. 23
34. Cf. Kukuljević, Stari hrvatski pisci I
35. l. c.
36. O ovim i drugim mišljenjima vidi kod F. Bulić-Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927. str. 24-43, 64-68
37. Dioklecijanova palača, Zagreb 1968, str. 17